

249-251; İbn Âbidîn, *Reddû'l-muhtâr*, V, 255-256; Eттаfeyyîş, *Şerhu Kitâbi'n-Nîl ve şifâ'i'l-'alil*, Beyrut 1392/1972, VIII, 166, 174-182; *The Babylonian Talmud: Baba Bathra* (ed. Rabbi Epstein), London 1935, s. 90^b-91^a; Celâl Yenîçeri, *İslâm İktisadının Esasları*, İstanbul 1980, s. 284-315; Muhammed Mehdi Şemseddin, *el-İhtikâr fi'ş-şer'atî'l-İslâmiyye: Bahş fikhî mukâren*, Beyrut 1410/1990; Cengiz Kallek, *Asrı Saâdet'te Yönetim-Piyasa İlişkisi*, İstanbul 1997, s. 146-157; Muhammed Sellâm Medkûr, "el-İhtikâr ve mevkîfû't-teşrî'i'l-İslâmî minh: Bahş mukâren fi'l-mezâhib", *Mecelletü'l-kânûn ve'l-iktisâd*, XXXVI, Kahire 1966, s. 465-511; Kahtân ed-Dûrî, "el-İhtikâr ve âşâruhû fi'l-fikhî'l-İslâmî", *el-Hadâretü'l-İslâmiyye*, IV, Amman 1407/1987, s. 81-212; Mâcid Ebû Ruhayye, "el-İhtikâr ve dirâse fikhîyye mukârene", *Mecelletü's-şer'at ve'd-dirâsâtî'l-İslâmiyye*, sy. 12, Küveyt 1409/1988, s. 187-218; "el-İhtikâr", *Mu.F.I*, III, 193-199; "el-İhtikâr", *Mu.F*, II, 90-94.

CENGİZ KALLEK

İHTİLÂF

(الإختلاف)

Bir meselede

ayrı ayrı görüşlerin ortaya çıkması anlamında terim.

Sözlükte "geride kalmak ve biri diğeri-nin yerine geçmek" anlamındaki *hâlf* kökünden türeyen *ihtilâf*, masdar ve isim olarak "bir şeyin diğer bir şeyin peşinden gelmesi, gidip gelmek, ayrı görüşe sahip olmak, çekişmek, karşı gelmek, eşit olmamak, görüş ayrılığı, anlaşmazlık" gibi mânalara gelir. Bütün bu anlamlarda çeşitli fiil kalıpları ve türevleriyle Kur'an'da birçok yerde geçen kelime hadislerde de aynı anlamlarda kullanılmıştır (Wensinck, *el-Mu'cem*, "ihtelefe" md.). Terim olarak *ihtilâf*, "söz veya davranışta birinin tuttuğu yoldan başka bir yol tutmak" demektir. Bedreddin el-Aynî *ihtilâf* "her kişinin kendi başına bir görüşe sahip olması" şeklinde tanımlar. *İhtilâf* ve *hilâf* terimleri bazan benzer veya eş anlamlı olarak kullanılırsa da aralarındaki ince fark genellikle korunmaya çalışılmıştır. *İhtilâf*ın daha çok "farklı bir görüşe sahip olma, farklı görüşlerden birini benimseme" anlamı taşımasına mukabil *hilâf*ın diğer görüşlere karşı bir tavır alışı ifade ettiği söylenebilir. Buna göre *ihtilâf* maksat aynı olmakla birlikte yöntemin farklı olmasını, *hilâf* ise her ikisinin de ayrı olmasını ifade eder. Bir diğer tanıma göre de delile dayanmayan aykırı görüşe *hilâf*, delile dayanana ise *ihtilâf* denmiştir (bk. *HİLÂF*).

İslâmî literatürde *ihtilâf* terimi altında pek çok konuya temas edilmiştir. İnsanların doğuştan getirdiği tabii farklılıklar,

ilmî ve felsefî görüş ayrılıkları, siyasî muhalefet ve anlaşmazlıklar, "ihtilâfû'l-hadîs" terkinde olduğu gibi delillerin karışıklığı bu konulardan bazılarıdır. Literatürde *kesbî* ve *gayri kesbî* (tabii) olmak üzere iki farklı *ihtilâf* kavramından da söz edilir. Bunlara "görüşler *ihtilâf*" ve "cinsler *ihtilâf*" adını veren Ebû Hilâl el-Askerî ve İbn Akil, görüşler *ihtilâf*ını "iki hasımdan birinin görüşünün diğerinkinin aksine olması", cinsler *ihtilâf*ını da "iki şeyden birinin diğerinin yerini tutmasının imkânsızlığı" şeklinde tanımlarlar (*el-Furûk fi'l-luğa*, s. 150; *el-Vâzih*, I, 109).

Yaratılıştan olması bakımından "tabii *ihtilâf*" diye de adlandırılabilen olan cinsler *ihtilâf*ı varlıkların zatlarına ilişkin farklılıklardır. Bu tür *ihtilâf*ın dünya ve âhiret nizamının esasını teşkil ettiğini belirten bazı âlimlere göre, "Ümmetimin *ihtilâf*ı rahmettir" hadisi (belli bir senedi bulunmayan bu söz için bk. Aclûnî, I, 64-66), ümmetin fertlerini ilimler ve sanatlar konusunda farklı eğilimlere sahip olmalarını ifade eder (Seyyid Şerîf el-Cürcânî, I, 25-26; Şâtûbî, *el-İ'tisâm*, II, 164-165). *Kesbî* *ihtilâf*la fertler ve gruplar arasındaki görüş ayrılıkları kastedilir. Her taraf diğeri-nin görüşünü yanlış kabul etmekle birlikte görüş ayrılığı ancak asgari müsterekleri bulunan taraflar arasında söz konusu edilebilir ve bu asgari müsterek daima ayrılığa düşülen noktalardan bir üst kategoridir. Fikhî mezheplerin kendi içlerindeki görüş ayrılıkları da bu kapsamda değerlendirilmelidir.

Kur'an'da ve hadislerde *ihtilâf* kelimesi mutlak olarak zikredildiğinde olumsuz anlamda kullanılmış, daima birlik olmak, tefrika ve *ihtilâf*tan kaçınmak emredilmiştir. Birçok âyetle sözü edilen *ihtilâf* dinî inançlarla ilgili olup insanın dünya ve âhirette mutlu ya da bedbaht olması bu gibi konularda benimsediği görüşlere ve aldığı tavrılara bağlanmış, bu tür *ihtilâf*lara düşen insanlar arasında hüküm vermeleri için peygamberlerin gönderildiği ifade edilmiştir (el-Bakara 2/213). Peygamberlerin açıklamalarından sonra hâlâ *ihtilâf*larını sürdürenler ise birçok âyetle kınanmış (meselâ bk. Âl-i İmrân 3/19, 105; el-Câsiye 45/17) ve nihâi hükmün âhirette bizzat Allah tarafından verileceği belirtilmiştir (Âl-i İmrân 3/55; el-Mâide 5/48; el-En'âm 6/164).

İslâm düşüncesinde dinî konulardaki *ihtilâf*ın meşruiyeti inanç konuları (usûlû'd-dîn) ve fikhî hükümler (furu'û'd-dîn) olmak üzere temelde iki farklı alan göz önüne alınarak değerlendirilmiş, inanç konu-

larında taraflardan sadece birinin haklı, diğerlerinin hatalı olduğu ifade edilmekle birlikte genellikle iki ayrı kategori ortaya konmuştur. Yaratıcının varlığı ve birliği konusunda ileri sürülen aykırı düşüncelerin kişiyi İslâm dışına çıkaracağı hususunda İslâm düşünürleri arasında ittifak varken Allah'ın sıfatları ve iradesi, kazâ ve kader gibi konulardaki aykırı yaklaşımlar *bid'at* olarak değerlendirilmiştir. İslâm düşüncesinde genel eğilim ehl-i kibleye mensup insanları tekfir etmemek yönünde olmakla birlikte bu tür konulardaki aykırı tavrı da İslâm dışına çıkarmada yeterli görenler olmuştur (bk. EHL-i BİD'AT; EHL-i EHVÂ; EHL-i KIBLE).

Fıkıh ilminde *ihtilâf* icmâ ve ittifakın mukabili bir kavram olarak kullanılmakta, Kur'an ve Sünnet'in temel ilkelerinde birleşen ilim adamlarının, "müctehedün fih" denilen icthada açık konularda muhtelif sebeplerle ayrı kanaatler benimsemesini ifade etmektedir. *İhtilâf*ın sonuçları usûl-i fıkıhta çeşitli açılardan ele alınmış olup bu çerçevede aynı konuda farklı sonuçlara ulaşan müctehidlerden yalnız birinin mi hepsinin mi isabet etmiş sayılacağı, isabet etmeyenlerin günahkâr olup olmadığı (bk. İCTİHAD), mukallidin istediği icthadı benimsemesinin yahut mezheplerin ruhsatlarını araştırıp uygulamasının cevazı ve yanlış icthada uymaktan kaçınmak için ihtiyaten herkesin birleştiği şeyleri yapmanın müstehaplığı (mürâat-ı hilâf) gibi konular anılabilir.

İslâm tarihinde ortaya çıkan ilk *ihtilâf*ın Sakife günû halife seçimine yaşanan, bazı uygulamaları sebebiyle Hz. Osman'ın hilâfetinin son günlerinde ortaya çıkan, Resûl-i Ekrem'in vefat edip etmediği ve ardından nereye defnedileceği konusunda veya Hz. Peygamber'in ölüm döşeginde iken tavsiyelerini yazdırmak üzere kâğıt kalem istemesi ve Hz. Ömer'in hastalığının etkisiyle bu istekte bulunduğunu söylemesi üzerine yaşanan *ihtilâf* olduğuna dair çeşitli görüşler ileri sürülmüşse de bu ilk *ihtilâf* tartışmasının bütün İslâm toplumunu ilgilendiren ayrılıklar etrafında yapıldığı anlaşılmaktadır. Şahıslar arasındaki fikhî *ihtilâf*ların ise başlangıçtan beri hep var olageldiği bilinmektedir. Ashap Resûlullah döneminde bile icthadî hükümlerde *ihtilâf* eder, ancak Hz. Peygamber'e müracaatla *ihtilâf*larını hallederlerdi. Resûl-i Ekrem'in vefatından sonra bir ara bulucu kalmadığı için artık herkes kendi görüşünde devam etmiştir. Sahâbe, farklı icthadları tenkit etmekle birlikte muhaliflerine karşı geniş bir ta-

hammül ve hoşgörü sahibiydi; ortaya çıkan yeni bazı meselelerde ihtilâf ettikleri halde her biri diğerinin muhalefetine kınamaksızın câiz görür ve insanları ferdî icthadlardan engellemeye asla çaba sarfetmezdi. Şûra neticesi üzerinde görüş birliği sağlanan kararlara ayrı bir önem vermekle birlikte ashop bütün özel hükümlerde icmâ hasıl olmasını da asla savunmazdı.

İslâmî ilimlerin teşekkül etmeye başlamasıyla fikhî ihtilâfların bilinmesi fikhî ilminin bir gereği olarak görülmüştür. İlmî icmâ ve ihtilâf olmak üzere iki kategoride ele alan İmam Şâfiî müctehidin muhalifini dinlemekten kaçınmaması gerektiğini, onu dinlemesi halinde farkında olmadığı şeylerin farkına varıp düşüncesini daha sağlamlaştıracağını belirtir (*er-Risâle*, s. 40). Ona göre müctehid, muhalifinin neye dayanarak görüş ileri sürdüğünü ve terkettiği görüşü niçin terkettiğini anlamak için gayret sarfetmeli ve insaflı olmalıdır ki kendi kabullendiği görüşün benimsemediği görüşten üstünlüğünü anlayabilsin (*a.g.e.*, s. 510-511). Ahmed b. Hanbel de öğrencilerinden İshak b. Bühlül el-Enbârî âlimlerin ihtilâflarına dair eserine *Lübâbül-İhtilâf* adını verdiğinde, bunun yerine *Kitâbü's-Se'a* (genişlik, izin) ismini vermesini tavsiye ederek ihtilâfın müsbet bir şey olduğunu vurgulamıştır (İbn Müflih, I, 248).

Fikhî konularda ihtilâfın meşruiyeti II. (VIII.) yüzyıldan itibaren sorgulanmaya başlanmıştır. Kur'an'da yer alan, ihtilâf ve tefrikaya düşmeyi kötüleyen genel anlamdaki âyetleri (meselâ Âl-i İmrân 3/19; en-Nisâ 4/82; eş-Şûrâ 42/13; el-Beyyine 98/4) göz önünde bulunduran Müzenî, İshak el-Mevsilî, Câhiz, Zâhirîler, Şîa ve Bâtınîler ihtilâfın dinde yeri bulunmadığını, aksine uzlaşmanın ve birlik olmanın emredildiğini savunmuşlardır. Ancak Bâtınîler, mâsum imam anlayışları gereği fakihlere icthad hakkı tanımadıkları için bunun sonucu olan ihtilâfı da kesinlikle reddederken ihtilâfa karşı olanların önemli bir kesimi icthad neticesi farklı görüşler benimsemiş olmasına değil deliller ortaya çıktıktan sonra ihtilâf halinin sürdürülmesine karşıdır ve uzlaşmaya varmak için çareler aramanın gerekliliği üzerinde dururlar. Nitekim İbn Hazm, dinde ihtilâfın câiz olmadığını söylerken bununla Allah ve Resulü'nün emrine muhalefetin asla câiz olmadığını ve Hz. Peygamber aracılığıyla Allah'tan gelen şeyde çelişme bulunmadığını ifade etmek istediğini belirtir (*el-İhkâm*, V, 70). Ona göre sa-

hâbe neslinden müctehidler nesline kadar nasları unutmak ya da bilmemek, deliller arasında tercihte bulunmak gibi sebeplerle ihtilâf edenlerden isabet eden iki, isabet edemeyen bir olmak üzere sevap kazanır. Çünkü Allah herkesi gücü nisbetinde sorumlu tutar. Ancak hadisler derlendikten sonra hâlâ ihtilâfı sürdürenler mâzûr değildir (*a.g.e.*, II, 128).

İhtilâfın meşruiyetini savunanlara göre Kur'an'da müteşâbih, müsterek ve mecazi lafızların varlığı insanların ihtilâfına zemin hazırlamıştır. İhtilâf gayri meşrû olsaydı bu tür ifadeler yerine daha açıkları kullanılırdı. Ayrıca akli kullanma ve düşünme emredilmiş olup insanların farklı kapasitelere sahip bulunmaları sebebiyle ihtilâfa düşmeleri kaçınılmazdır. Hz. Peygamber'in, Kur'an ve Sünnet'te cevabını bulamadıkları konularda sahâbeye verdiği icthad izninin de ihtilâfa sebep olacağı gayet açıktır. İctihadda isabet eden kimsenin iki, hata edenin bir sevap kazanacağını ifade eden hadiste (Buhârî, "İtişâm", 13, 21; Müslim, "Akziye", 15) hata edene bir sevap verilmesi ihtilâfın tasvip edildiğini gösteren bir başka delildir. Karşı tarafın ileri sürdüğü delilleri, hakkında sadece bir mânaya ihtimali olan akli yahut nakli bir delilin bulunduğu hükümlerde, zanla yetinilmeyip kesin bilgiye ulaşması şart koşulan tevhid ve Hz. Peygamber'e iman gibi dinin temeli sayılan konularda aykırı görüş belirtmenin, icmâ gerçekleştirildikten sonra ona muhalefet etmenin veya devlet başkanlarına, valilere ve kadılara karşı gelmenin yahut icthada ehil olmayanların re'y ihtilâfının yasaklandığı şeklinde anlamak gerekir. Dinin furû meselelerinde ihtilâf yasaklanmış değildir. Belli bir konuda insanların farklı durumlarına göre farklı hükümler koyan naslar bulunduğuna göre bu tür konularda görüş ayrılıklarına yol açacak icthadın câiz olması imkânsız değildir. İhtilâfın tamamı kötü olsaydı şeriatın naslarda açıkça belirtilen ahkâmında ihtilâfın da câiz olmaması gerekirdi. Nasta emsali câiz olan icthadda da câizdir (Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, II, 314).

İslâm'da usul (akaid) konularında ve genel ilkelerde (külliyyat) ihtilâf doğru karşılanmazken fikhî konularda müctehidler arasında ortaya çıkan görüş ayrılıkları müsamaha ile karşılanmış ve, "Hata ihtimaliyle birlikte bizim mezhebimiz doğrudur; doğru olma ihtimaliyle beraber muhalifimizin mezhebi hatadır" şeklinde formüle edilen bu anlayış, bazı istisnalar dışın-

da İslâm âleminde geniş kabul görmüştür. Avn b. Abdullah, "Hz. Peygamber'in ashabının ihtilâf etmemiş olmasını istemezdim. Zira bir şeyde birleşmiş olsalardı bir kimse onu terkettiğinde sünneti terkemiş, ihtilâf ettiklerinde ise onlardan birinin görüşünü esas alsa yine sünnete uymuş olur" diyerek ihtilâfın dini yaşamayı kolaylaştırdığını vurgulamıştır (Dârimî, "Muḳaddime", 52).

Fikhî konularda ihtilâfların sebeplerinden bazıları şunlardır: 1. Usul farklılığı. Sarih bir nas bulunmaması halinde re'y, kıyas, istihsan, istislâh, örf gibi kaynak olup olmadıkları müctehidler arasında tartışmalı olan delillerin hükme esas alınıp alınmaması ya da mürsel rivayetlerin delil teşkil edip etmemesinde olduğu gibi delillerin şartları ile ilgili temel anlayış farklılıkları. 2. Usulün meselelere tatbikindeki farklılık. Aynı usul benimsenmiş olsa bile karşılaşılan meselede bu usulün nasıl uygulanabileceğine ilişkin olarak ortaya çıkan ayrılıklardır. Meselâ bir konuda taraflarca esas alınan nassın nasıl anlaşılacağı hususu ihtilâfa sebebiyet verebilir. Bu cümleden olarak emir ya da nehiy kipleriyle ifade edilen bir hükmün emir ise vücûb mu mendupluk mu, yasaklama ise haramlık mı mekruhluk mu ifade ettiği hususuyla ilgili yaklaşım farklılığı anılabilir. 3. Hadisin ulaşip ulaşmaması. Çok az kimse tarafından nakledilmiş olması dolayısıyla bir hadisin müctehide ulaşmaması yahut sahih olmayan bir yolla ulaşması ve onun da nasların genel ifadeleri, mefhum ve kıyas gibi başka kaynaklara başvurulması; bir konuda biri helâl, diğeri haram kılan iki hadisin bulunması ve hadislerden birinin bir müctehide ulaşip diğerine ulaşmaması; her müctehidin kendisine ulaşan hadise göre hüküm vermesi yahut her iki hadis de ulaştığı halde söyleniş tarihlerinin hükmü yürürlükten kaldırılan (nâsih) hadisin bilinmemesi durumu. 4. İctihada dayalı hüküm verilmiş olan konularda zamanla şartların değişmesi sebebiyle müctehidler icthadlarında değişiklik olması. *Mecelle*'de (md. 39), "Ez-mânin tegayyürüyle ahkâmın tegayyürü inkâr olunamaz" şeklinde ifade edilen maddede kastedilen bu tür icthad değişiklikleridir. Burada delil ve hüccetten kaynaklanan bir ihtilâf söz konusu değil sadece dönem farkından doğan ihtilâf söz konusudur. Ebû Hanîfe ve iki öğrencisi arasındaki ihtilâfların bir kısmı mezhebin daha sonraki âlimleri tarafından bu tür ihtilâftan sayılmıştır (örnekler için bk. Kemalpaşazâde, s. 231-233).

İhtilâfı rahmet olarak gören genel müslüman kitle arasında fıkıh konularındaki ihtilâfların uygulamaya yansımaları dönemlere, ferdî ve kamusal alana göre farklılıklar göstermiştir. İslâm'ın ilk iki asrında ferdî alanda insanlar diledikleri âlimlere meselelerini sorar ve verilen cevaplar içinde dilediklerini uygularlardı. *el-Muvaṭṭa'*'ı kanun kitabı haline getirme teşebbüsü karşısında İmam Mâlik'in sarfettiği, "Âlimlerin ihtilâfı yüce Allah'ın bu ümmete bir rahmetidir. Herkes kendisine doğru olana uyar, herkes doğru yoldadır ve herkes Allah'ın rızasını aramaktadır" sözü (Aclûnî, I, 66) o dönemde İslâm toplumunda yaşanan vâkanın bir tesbidir. Mezheplerin teşekkülüyle belli bir mezhep içinde yetişen kimselerin bir bütün olarak başka mezhebe geçmesi ya da bazı konularda diğer mezheplerden faydalanması yolu açıktı. Daha sonra mezheplerin kurumsallaşmasının ardından bu imkânın sınırları "taklid, iltizam, intikal, telif" gibi başlıklar altında tartışmaya açılmıştır. X. (XVI.) yüzyıl âlimlerinden Abdülvehhâb eş-Şârânî, dört mezhep arasındaki bütün ihtilâfları tahfif (ruhsat) ve teşdid (azîmet) kategorileri içinde değerlendiren kişilerin durumlarına göre bunları uygulayabileceğini belirtir ve bütün fıkıh konularını tek tek bu açıdan ele alır. Kamusal alanda ise klasik dönemde kadılar müctehid sayıldığı için ihtilâflı konularda belli bir görüşle hüküm vermek mecburiyetleri yoktu. Zamanla müctehid olmayan kadılar tayin edilmeye başlayınca belli bir mezhebe müntesiplik arandı. Ancak bu kadıların mezhep içindeki farklı icthadlardan istifade imkânları vardı. Memlûkler döneminde her merkeze dört mezhep kadısı göndermek suretiyle farklı mezhep icthadlarının yürürlükte olmasına imkân tanınmıştır. Osmanlı devrinde ise bazı istisnâ konular dışında Hanefî mezhebine göre hüküm veriliyordu. Modern zamanlarda İslâm dünyasında kanunlaştırma hareketlerinin başlamasıyla hukuk birliğini sağlama gayesine yönelik olarak bazı düzenlemelere gidilince muhtelif icthadlardan istifade edilmiş, ancak hâkimin kanun metni dışına çıkması engellenmiştir (Mecelle, md. 1801). Osmanlı hâkimleri, Hanefî mezhebine göre hüküm vermeye memur olmakla beraber farklı mezheplerden müslümanların yaşadığı Irak, Hicaz ve Yemen gibi bölgelerde halkın mensup bulunduğu mezhebin âlimleri arasından birinin hakem tayin edilerek hüküm vermesi ve padişah tarafından tayin edilen Hanefî hâkimin bu hükmü tasdik ve tenfiz etmesi ilkesi ge-

tirilmişti (Ali Haydar, IV, 694-695; farklı mezheplerden kadıların verdikleri ihtilâflı hukuk davalarının halli hakkında bk. a.g.e., IV, 699, 796-799).

İhtilâfları İslâm toplumu için ciddi bir tehlike olarak gören bir kısım âlimler ve siyasetçiler bunların çözümünü için bazı usuller teklif etmiştir. Bunlardan bilinen en eski teklif, Basra'da insanlar arasında anlaşmazlıkları giderip onları barıştırma çabalarıyla tanınan Humeyd et-Tavîl'e aittir. Humeyd, Emevî Halifesi Ömer b. Abdülazîz'e toplumda birlik sağlamayı teklif edince halife ihtilâfların bulunmasını hoş karşıladığını belirterek yönetimi altındaki eyaletlere mektup gönderip kendi bölgelerinin fakihlerinin birleştikleriyle hüküm vermelerini emretti (Dârimî, "Muḳaddime", 52). İbnü'l-Mukaffa'a ait çözüm önerisi daha sistemattıktır. Tâbiîn neslinin itibaren teşekkül eden Hicaz ve Irak ekolleri, hatta aynı ekolün mensupları arasında dahi pek çok fikhî meselede görüş ayrılıklarının bulunduğu ve birbirine zıt görüşlerin mahkemelerde hükme esas teşkil ettiğine dikkat çeken İbnü'l-Mukaffa', toplumda hukuk birliğinin sağlanması gayesiyle ihtilâfların devlet eliyle derlenip bunlar arasından bir kanun metni hazırlanması için Halife Ebû Ca'fer el-Manşûr'a bir teklif götürdü. *Risâle fi's-şahâbe* adlı eserde (bk. bibl.) ayrıntıları verilen bu teklifi yerinde gören halife, İmam Mâlik'in *el-Muvaṭṭa'*'ını kanun metni haline getirme teşebbüsünde bulunmuştur. Ancak hukukçuların görüşlerine rağmen siyasi otoritenin görüşüne üstünlük tanıyan bu proje gündeme geldiğinde ulemâ derhal tepki gösterdi. Daha sonra Halife Hârûnürreşid, bu amaçla Başkadı Ebû Yûsuf'a özellikle vergi ve ceza hukuku konularına dair olarak *Kitâbü'l-Harâc*'ı yazdırdı.

Müzenî, *Fesâdû't-taklîd* adlı eserinde ihtilâfların hallini akademik bir yolla çözüme kavuşturmayı teklif eder. Ona göre ihtilâf halinde şûra usulüne başvurularak doğru çözüm aranmalıdır. Bunun için devlet başkanı devrin âlimlerini bir araya getirir ve ihtilâf konusu hakkında tartışmalarına zemin hazırlar. Devlet başkanı bunu gerçekleştirmezse fetva konusunda otorite olan âlim, ulemâyı toplayarak aynı şekilde tartışma ortamı teşkil eder (Zerkeşî, VI, 232-233).

Sünnî fıkıh mezhepleri ile Şîî mezhebi arasındaki ihtilâfları çözmek ya da en azından asgari seviyeye indirmek gayesiyle Abbâsî Halifesi Me'mûn ve Selçuklu Veziri Nizâmülmülk dönemlerinde bazı ba-

şarısız girişimler olmuşsa da bunlardan en önemlisi, XVIII. yüzyılda Kaçar hânedanı devrinde Nâdir Şah'ın Osmanlı sultanına sunduğu ve sonuçsuz kalan tekliftir. Yakın dönemde Sünnî-Şîî yakınlaşmasını sağlamak amacıyla Sünnî ulemâdan Muhammed Abduh, öğrencisi Reşid Rızâ, Mustafa es-Sibâî ve Mûsâ Cârullah; Şîî dünyasından Muhammed el-Hâlisî, Şerefeddîn-i Âmilî, Seyyid Ahmed-i Kesrevî gibi âlimler bazı çalışmalar yapmışlardır. 1945 yılında Kahire'de aynı amaçla İranlı Şîî âlim Muhammed Taki el-Kummi ile bazı Sünnî âlimlerin gayretleri sonucu Dârü't-takrîb adıyla bir kurum faaliyete geçirilmiş ve bu kapsamda 1949'dan kurumun dağıldığı 1972 yılına kadar *Risâletü'l-İslâm* adıyla bir dergi çıkarılmıştır. İran'da 1991'de Mecmaü't-takrîb adıyla aynı nitelikli bir başka kurum tesis edilmiş ve 1993 yılından itibaren de *Risâletü't-takrîb* adıyla bir dergi çıkarılmaya başlanmıştır.

İlm-i hilâf ve icthadî meselelerdeki ihtilâfları konu alan eserlerle ilgili geniş bir literatür hilâf* maddesinde verilmiş olup ihtilâf kavramının mahiyet ve sebeplerine dair bazı çalışmalar şunlardır: 1. Klasik Eserler. İbnü's-Sid el-Batalyevsî, *el-İnşâf fi't-tenbîh 'ale'l-me'ânî ve'l-esbâbi'l-letî evcebeti'l-ihtilâf beyne'l-müslimîn fi ârâ'ihim* (nşr. Muhammed Rıdvan ed-Dâye, Dimaşk 1983); İbn Teymiyye, *Ref'ü'l-melâm 'ani'l-e'immeti'l-a'lâm* (nşr. Muhammed Zühreyy eş-Şâvî, Dimaşk 1384/1964); Sa'deddin et-Teftâzânî, *el-İnşâf fi't-tenbîh 'ale'l-esbâbi'l-letî evcebeti'l-ihtilâf beyne'l-müslimîn fi ârâ'ihim* (Kahire 1318); Kemalpaşazâde, *Risâle fi tahkiki enne'l-ihtilâf beyne'l-e'imme ve beyne e'immetine's-selâse min eyyi şey' neşe'e* (bk. bibl.); Celâleddin es-Süyûtî, *Cezilü'l-mevâhib fi'htilâfi'l-mezâhib* (Ebû'l-Muzaffer İbn Hübeyre'nin *el-İfşâh 'an me'ânî's-şihâh* adlı eserinin başında, Beyrut 1996); Muhammed Hayât es-Sindî el-Medenî, *el-İkâf 'alâ sebebi'l-ihtilâf* (el-Hizânetü't-Teymûriyye, nr. 172/5); Şah Veliyyullah ed-Dihlevî, *el-İnşâf fi beyânı sebebi'l-ihtilâf* (Beyrut 1977; nşr. Kusay Muhibbüddin Hatîb, Kahire 1978; trc. Şükrü Özen, İstanbul 1987, *Mezheplerin Doğuşu ve İctihad Tartışması* içinde).

2. Çağdaş Eserler. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, *Esbâbü ihtilâfi'l-fukahâ* (Riyad 1397); Abdullah Şa'bân, *Ḍavâbiṭü'l-ihtilâf fi mizânî's-sünne* (Kahire 1417/1997); Abdülvehhâb Abdüsselâm Tavîle, *Eserü'l-luğa fi'htilâfi'l-müctehidin*

(baskı yeri ve tarihi yok); Ahmed b. Muhammed Ömer el-Ensârî, *Âşâru ihtilâfî'l-fukahâ' fi's-şer'â* (Riyad 1416/1996); Ali el-Hafîf, *Esbâbü ihtilâfî'l-fukahâ'* (Kahire, ts.); Ali Umlîl, *Fî Şer'iyeti'l-ihtilâf* (Beyrut 1993); Osman Küçükahmet, *Dört Hak Mezhep ve İhtilâf Sebepleri* (İstanbul 1973); Haldûn Ahdeb, *Esbâbü ihtilâfî'l-muhaddisîn* (Cidde 1987); İsmail Lütfî Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilâflar ve Çözüm Yolları* (İstanbul 1982); Muhammed el-Abduh – Târik Abdülhalîm, *Mukaddime fi esbâbi ihtilâfî'l-muslimîn ve teferrihuhim* (Küveyt 1406/1986); Muhammed b. Abdurrahman b. Sâlih eş-Şâyî, *Esbâbü ihtilâfî'l-müfessirîn* (Riyad 1995); Ebû Serî Muhammed Abdülhâdî, *İhtilâfû's-şahâbe: Esbâbühû ve âşâruhû fi'l-fıkhî'l-İslâmî* (Kahire 1991); Muhammed Avvâme, *Eserü'l-hadîsî's-şerîf fi'htilâfî'l-e'immeti'l-fukahâ'* (Halep 1399; Beyrut 1987; trc. Mehmet Hayri Kırbasoğlu, *İmamların Fıkhî İhtilâflarında Hadislerin Rolü*, İstanbul 1980) ve *Edebü'l-ihtilâf fi mesâ'ili'l-ilm ve'd-dîn* (Beyrut 1997); Muhammed Ebû'l-Feth el-Beyânünî, *Dirâsât fi'htilâfâtî'l-fıkhîyye: Haqîkatühâ, neş'etühâ, esbâbühâ, el-mevâkıfû'l-muhtelefe minhâ* (Halep 1975; Kahire 1983); Muhammed Hüsnî Abdülhakîm, *el-İcmâl ve'l-beyân ve eseruhumâ fi'htilâfî'l-fukahâ'* (Kahire 1982); Muhammed b. Ömer b. Sâlim Bâzmûl, *el-İhtilâf ve mâ ileyhî* (Riyad 1995); Muhammed b. Sâlih el-Useymin, *el-Hilâf beyne'l-ulemâ': Esbâbühû ve mevâkıfûnâ minhû* (Beyrut-Dimaşk 1405); Muhammed Sâlim Atıyye, *Mevâkıfû'l-ümme min ihtilâfî'l-e'imme* (Medine 1991); Mustafa Çelik, *İhtilâf Ahlâkî* (Ankara 1996); Mustafa Saîd el-Hin, *Eserü'l-ihtilâf fi'l-kavâ'idî'l-uşûliyye fi'htilâfî'l-fukahâ'* (Beyrut 1982, 1985; trc. Halit Ünal, *İslâm Hukukunda Yöntem Tartışmaları*, Kayseri 1993); Suûd b. Abdullah Fenisân, *İhtilâfû'l-müfessirîn: Esbâbühâ ve âşâruhâ* (Riyad 1997); Tâhâ Câbir el-Alvânî, *Edebü'l-ihtilâf fi'l-İslâm* (Kâtar 1984; Cezayir 1986, 1987; Riyad 1991, 1992, 1995; trc. Abdülhalim Ural, *Müslümanlar Arasında Görüş Ayrılığı ve İslâm'da İhtilâf Usulü*, İstanbul 1991; İng. trc. Abdülvâhid Hâmid, *The Ethics of Disagreement in Islam*, Herndon 1994); Yâsir Hüseyin Bürhamî, *Fıkhû'l-hilâf beyne'l-muslimîn* (Riyad 1415); Yûsuf el-Kardâvî, *eş-Şahvetü'l-İslâmiyye beyne'l-ihtilâfî'l-meşrû' ve't-teferrih* (Beyrut 1992, 2. bs., trc. Osman Taha, *İhtilâflar Karşısında İslâmî Tavr*, İstanbul 1992); Zekeriya Güler, *Zâhiri Mu-*

haddislerle Hanefî Fakihleri Arasındaki Münakaşalar ve İhtilâf Sebepleri (Ankara 1997).

BİBLİYOGRAFYA :

Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "hlf" md.; a.mlf., *ez-Zer'â ilâ mekârimi's-şer'â*, Beyrut 1400/1980, s. 167-170; Wensinck, *el-Mu'cem*, "ihtelefe" md.; Dârimî, "Mukaddime", 52; Bu-hârî, "İtişâm", 13, 21; Müslim, "Akziye", 15; İbnü'l-Mukaffâ, *Risâle fi's-şahâbe* (nşr. Ahmed Zekî Safvet, *Cemheretü resâ'ili'l-'Arab fi 'uşûri'l-'Arabîyyeti'z-zâhire* içinde), Beyrut, ts. (el-Mektebetü'l-ilmîyye), III, 39-41; Şâfiî, *er-Risâle* (nşr. Ahmed M. Şâkir), Kahire 1359/1940, s. 40, 488-494, 501, 510-511, 560-598; İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs* (nşr. Abdülkâdir Ahmed Atâ), Beyrut 1408/1988, s. 31, 36, 180; Eş'arî, *Makâlât* (Ritter), s. 1-3, 478; Nu'mân b. Muhammed, *İhtilâfû'uşûli'l-mezâhib* (nşr. Mustafa Gâlib), Beyrut 1983, s. 29, 32-45; Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân* (Kamhâvî), II, 314-315; a.mlf., *el-Fuşûl fi'l-uşûl* (nşr. Uceyl Câsim en-Neşemî), Küveyt 1414/1994, III, 271; IV, 20, 54, 56, 70, 93, 325-327; Ebû Hilâl el-Askerî, *el-Evâ'il*, Beyrut 1407/1987, s. 126-135; a.mlf., *el-Furûk fi'l-luğa*, Beyrut 1403/1983, s. 150-151; Bağdâdî, *el-Farq* (Kevserî), s. 11-12, 14-21; İbn Abdülber, *Câmî'ü beyânî'l-ilm*, Beyrut, ts. (Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye), II, 35, 46-47, 78-92; İbn Hazm, *el-İhkâm* (nşr. Ahmed M. Şâkir), Beyrut 1403/1983, II, 124-130; V, 64-70, 124-125; VI, 83; Gazzâlî, *el-Müstasfâ fi 'ilmi'l-uşûl*, Bulak 1324, II, 260, 246, 359-360; a.mlf., *el-Kıstâsü'l-müstakim* (nşr. V. Chelhot), Beyrut 1983, s. 82-91; Ebû'l-Vefâ İbn Akil, *el-Vâzih fi'uşûli'l-fıkh* (nşr. G. Makdisî), Beyrut 1417/1996, I, 109; Seyfeddin el-Âmidî, *el-İhkâm fi'uşûli'l-ahkâm*, Kahire 1387/1968, IV, 8-9, 14; Takıyyüddin İbn Teymiyye, *Minhâcû's-sünne* (nşr. M. Reşâd Sâlim), Riyad 1406/1986, V, 256-279; Şâtibî, *el-Muvâfakât*, III, 94-96, 347-348; IV, 118-135, 150-154, 160-162, 172-174, 202-205, 211-224; a.mlf., *el-'İtişâm* (nşr. M. Reşîd Rızâ), Beyrut 1986, II, 164-233, 285-286; Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhtîl* (nşr. Abdülkâdir Abdullah Halef el-Ânî), Küveyt 1413/1992, IV, 549; VI, 232-233; Seyyid Şerîf el-Cür-cânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, İstanbul 1292, I, 25-26; Burhâneddin İbn Müflih, *el-Makşadü'l-erşed* (nşr. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymin), Riyad 1410/1990, I, 248; Kernâlpâşazâde, *Risâle fi tahkiki enne'l-ihtilâf beyne'l-e'imme ve beyne e'immetine's-selâse min eyyi şey' neşe'e* (a.mlf., *Resâ'il* [nşr. Ahmed Cevdet] içinde), İstanbul 1316, s. 231-233; Şârânî, *Kitâbü'l-Mizân*, Kahire 1321/1903, I, 4, 6, 20-21; Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ'*, I, 64-66; II, 350-351; *Mecelle*, md. 39, 1801; Ettafeyyîş, *Şerhu Kitâbî'n-Nîl ve şifâ'i'l-'atıl*, Beyrut 1973, XVII, 448-455, 481-483; Ali Haydar, *Dürerü'l-hükkâm*, İstanbul 1330, IV, 694-701, 795-801; Mustafa Ahmed ez-Zerkâ, *el-Fıkhü'l-İslâmî fi sevbihi'l-cedîd*, Dimaşk 1967-68, I, 211-218; Muhammed el-Hudârî, *Târîhu't-teşrî'i'l-İslâmî*, Kahire 1980, s. 89-97; Norman Colder, "İkhtilâf and İcmâ in Şâfi'i's Risâla", *St.I*, LVIII (1983), s. 55-81; İlyas Üzümlü, "Sünnî-Şîî Yakınlaşması: Dârü't-Takrîb Tecrübesi", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sy. 2, İstanbul 1998, s. 171-185; J. Schacht, "İkhtilâf", *EP* (İng.), III, 1061-1062; "İhtilâf", *Mu.F*, IV, 90-94; "İhtilâf", *Mu.F*, II, 291-302.

ŞÜKRÜ ÖZEN

el-İHTİLÂF fi'l-LAFZ

(الإختلاف في اللفظ)

İbn Kuteybe'nin
(ö. 276/889)
akaide dair eseri.

Tam adı *el-İhtilâf fi'l-lafz ve'r-red 'ale'l-Cehmiyye ve'l-Müşebbihe*'dir. "Kıraat" anlamında Kur'an'ın, diğer bir ifadeyle Kur'an metnini telaffuz etmenin mahlûk olup olmadığı konusunda hadisçiler arasında ortaya çıkan ihtilâfları incelemek ve Cehmiyye ile Müşebbihe'nin akaide dair bazı görüşlerini reddetmek amacıyla yazılmıştır. İbn Kuteybe, müslümanların birçok fırkaya ayrılmasından ve Asr-ı saâdet'teki birliğin bozulmasından bahsederek risâleye devrinin fikrî yapısına kısa bir bakışla girer. Nasları te'vil eden Cehmiyye'yi reddederken kelâm metodunu kullanmadığını, çok defa Arap dili kurallarına başvurmayı yeterli gördüğünü söyleyen müellif akaid konularında kıyasıya başvurulamayacağını savunur. Nitekim Kaderiyye mensuplarının ilâhî bir sır olan kader meselesini irdelerken bunu yaratılmışlar arasında cereyan eden olaylara benzetmek suretiyle hataya düştüklerini, Allah'ın küllî iradesiyle ilgili âyetlerle karşılaşınca da dil kurallarına uymayan yanlış yorumlar yaptıklarını çeşitli örneklerle anlatmaya çalışır.

Cebriyye'nin Kaderiyye'ye bir tepki olarak doğduğunu söyleyen ve kader sırrının çözülememesi olusunu, gözün güneş karşısında kamaşıp onun kühnünü idraktan âciz kalışına benzeten İbn Kuteybe, daha sonra Muattıla'nın sıfat anlayışını eleştirerek bazı haberi sıfatların hiçbir şekilde te'vil edilemeyeceğine, bazılarının ise Kur'an'ın tavsif sınırları içinde kalmak şartıyla te'vil edilebileceğine dikkat çeker. Risâlede ayrıca "ruh" kelimesinin Kur'an'daki anlamları, âhirette rû'yetullahın vukuu ve Allah'ın arşa istivâ etmesiyle ilgili âyetlerin yorumuna yer verilir. Müellif, Şîa'nın Hz. Ali ve evlâdî hakkındaki görüşlerinin aşırılığını kabul etmekle birlikte Ehl-i beyt'e düşmanlık yapmanın da yanlış olacağını belirttikten sonra risâlenin ikinci yarısında halku'l-Kur'ân meselesini ele alıp inceler. Kur'an lafzının etimolojik tahlilinden hareket ederek bu problemin nasıl doğduğunu anlatır. İbn Kuteybe'ye göre problem bazı hadisçilerin, "Kulların fiillerinden ibaret olan kıraat (Kur'an metnini telaffuz etmek) mahlûk değildir" tarzındaki görüşlerinden doğmuştur. Ebû Hanîfe'nin bu konuyu Cehm b. Safvân ile